

Jukka Sarjala

Kielen ja tietoisuuden tuolla puolen: Toiminnallisuus ja musiikki

Inhimillisen toiminnan kahtiajako järkeen ja tunteeseen tai tietoisuuteen ja ruumiillisuuteen on länsimaisessa kulttuurissa syvälle juurtunut ajattelutapa. Keskustelu ihmisen tiedollis-moraalisista mahdollisuuksista kiertyy tavallisesti kahtiajaon jommankumman puoliskon ympärille. Kiistellään pitkälti siitä, onko ihmisessä olennaista itsenäinen toimijuus (*actio*) ja kyky tulkita maailmaa vai kyky tulla vaikutetuksi, alttius kaikenlaatuiselle tapahtumiselle (*passio*). Musiikki avaa asiaa ehkä ainutlaatuisimmin.

Viimeaikainen puhe affektiivisesta käänteestä näyttää ilmaisevan halua esittää haaste 1960- ja 1970-luvun poliittisesta elämästä periytyneelle näkemykselle inhimillisen toiminnan tietoisesta luonteesta. Kiinnostus ruumiillisuuteen ja materiaalisuuteen merkitsee myös erontekoa niin sanotun kielellisen käänteen vaalimaan ajatukseen ihmiselämän ja inhimillisen todellisuuden merkitysvälitteisyydestä.

Tietoisuuden ja sen toimien tarkastelu ei ehkä kerro riittävästi ihmisen toiminnallisuudesta. Käänteeseen tekee näkyväksi sen, millä tavoin tietoisuuskeskeiset tarkastelut erottavat ihmisen muista elollisista olennoista ja aineellisesta ympäristöstä. Herää kysymys, voisiko ihminen haluineen, liikkeineen ja taipumuksineen olla pikemminkin yksi muoto tai muunnelma moniulotteisesta voimien ja tapahtumien järjestelmästä.

Affektit länsimaisessa perinteessä

Ihmis- ja yhteiskuntatieteissä 1990-luvulla herännyt ja viime vuosina yhä kasvanut kiinnostus affekteihin ja

ihmisen affektiivisuuteen on merkinnyt vanhan aiheen paluuta. Latinan *afficere*-verbistä juontuu partisii-pin perfektiksi *affectus*. Sana oli jo antiikin aikana nimi sille vaikutukselle eli sielun ja ruumiin tilalle, jonka puhe, kirjoitus, musiikki, eleet tai jokin muu merkien yhdistelmä sai ihmisessä aikaan. Tuo vaikutus oli tavallisesti äkillinen, tietoisuuden ja aikomusten näkökulmasta arvaamaton muutos sielullis-ruumiillisessa olotilassa. Tästä johtui affektien aiheuttamaa sekasortoa ja hämmennystä korostava nimi *perturbatio*. Silloin jokin tai joku toimi ennen kuin ihmistietoisuus ehti puuttua asiaan: ”rakastuin hullun lailla”, ”kiukustuin silmittömästi”.

Yksilö joutui tapahtumisen kohteeksi eli passioon. Kuten Turun piispa, luterilaisen puhtasoppisuuden edustaja Johannes Gezelius vanhempi määritteli 1672 ilmestyneessä *Encyclopaedia synoptica*ssa, passio oli ”toiminnan vastaanottoa, jonka mukaan jonkun sanotaan kärsivän jostakin”.¹ Ilmiössä painottui ihmisen kyky olla alttiina.

Affektit ovat ohittamattomia. Ne kuuluvat niin keskeisesti ihmisen taipumuksiin ja toiminta-

”Musiikissa säilyi jotakin hallitsematonta, ennakoimatonta ja luokitteluihin taipumatonta.”

valmiuksiin, että niiden vaikutusten supistamiseen tai tukahduttamiseen pyrkivät moraalifilosofiset suuntaukset ovat joutuneet näkemään paljon vaivaa. Oppineiden maailmassa affekteihin on silti enimmäkseen suhtauduttu sovittelevasti ja kunnioittavasti. Antiikin moraali- ja sieluteorioissa, vanhan ajan ja keskiajan lääketieteessä, barokin ajan musiikkifilosofiassa ja dietetiikassa eli ruumiinnesteiden liikkeisiin ja niiden tasapainoon huomionsa kiinnittäneessä, terveyden ylläpitoa koskeneessa ohjeistossa nuo sielun ja ruumiin kuohut ovat saaneet olennaisen merkityksen. Aristoteleen mukaan oli hyväksi tuntea erilaisia haluja ja mielentiloja, joskus hyvinkin jyrkissä muodoissa, jotta voisi viettää monipuolista ja kohtuullista, tasapainoista elämää. Mitään ei ollut hyvä olla liikaa tai liian vähän.²

Mielenliikkeitä käsiteltyä aristoteelisia näkökantoja seurattiin muun muassa Kuninkaallisessa Turun Akatemiasa,³ millä lienee ollut suotuisa vaikutuksensa paikallisen oppineiston haluun osallistua kaupungissa virinneeseen seuraelämään Kustaa III:n aikana. Seurallisuudessaan toteutui kauniisti ajatus elämän monipuolisuudesta ja erilaisia mielentiloja tasapainottavasta inhimillisestä vuorovaikutuksesta. 1600- ja 1700-luvun musiikkikäsitelyissä ja musiikin vaikutuksia koskeneissa esityksissä affektit olivat niin ikään pysyvänä aiheena.⁴ Jopa akustiikkaa ja harmoniaa nuoruudenteoksessaan *Musicae compendium* (1618) matemaattisesti käsitellyt Descartes avasi esityksensä toteamuksella affekteista.⁵

Ihmisen affektiivisuuden tarkastelulla on länsimaissa pitkä teorianhistoriansa, joka on nyt tullut uudelleen päivänvaloon retoriikkaan, mentaliteetti- ja mikrohistoriaan sekä arkipäivään ja yhteisöllisyyteen kohdistuneen kiinnostuksen myötä. Kurin, tarkkailun, valvonnan ja kurinalaistamisen historiaa on tutkittu seikkaperäisesti Norbert Eliksen ja Michel Foucault'n viitoittamilla linjoilla. Sen vastapainoksi on virinnyt haluihin, aistimellisuuteen, mielikuvitukseen ja mielihyvään kohdistunutta tutkimusta, jota sitäkin Foucault ehti myöhäistuotannossaan tehdä.

Kysymys ”uusien historioiden” roolista affektiivisessä käänteessä herättäneenä eriäviä näkemyksiä. Halujen historia on kiistatta nostanut esiin näkökulman, josta käy päinsä tarkastella ihmistä ohjaavien voimien syntyä ja sijaintia häntä ympäröivässä kulttuurissa. Yhtenä tavoitteena on ollut osoittaa yksilötasolla ilmenevä toiminnallisuus historian suurten rakenteiden ja liikevoimien tuotteenä. Ei ihme, että merkittävänä taustatekijänä affek-

tiivisuuden tutkimukselle on pidetty tavarantuotannon ja kulutuksen kiihtymistä. Modernia aikakautta tarkastelleet historioitsijat alkoivat 1900-luvun viimeisillä vuosikymmenillä tuoda toistuvasti esiin ajatusta, että kapitalismin kehitys on lieventänyt länsimaisen ihmisen kurinalaisessa ruumiissa ja sen hallinnassa ilmenevää ankaraa protestanttista painotusta. Sen sijaan, että ihmisruumista käsiteltäisiin pelkästään kurinalaisena, koneen kaltaisena tuottavana työvälineenä, on ilmaantunut tarvetta nähdä se täynnä haluja olevana kuluttajana, jonka mielitekoja on kiihdytettävä ja kannustettava.⁶

Affektien sanakirja

Koska affektit ovat mielenkuohahduksia, jotka saattavat haihtua yhtä nopeasti kuin ovat syntyneetkin, niitä on pidetty pinnallisina. Näkökulmasta riippuu, haluaako ohimenevyyden lukea voimaksi vai heikkoudeksi.

Tietoa affektit ovat länsimaisen tieteenfilosofian kanalta lähestyneet ainoastaan silloin, kun asiasta kiinnostuneet oppineet ovat luokitelleet niitä kielen kaltaiseksi järjestelmäksi. Merkkeihin sisältyvä aineellinen pysyvyys ja kielelle ominainen jatkuvuus on heijastettu affektien maailmaan. Vaikka niissä on havaittavissa kielenkäytölle ominaista sopimuksenkaltaisuutta, niiden vahva tapahtumaluonne, yksilön kokema ’tämä-tässä-nyt’, ei kovin helposti käänny ja varastoidu kieleen. Miten kielessä voisi välittyä se ainutkertaisuuden tuntu ja kiihkeys, jota affektin vallassa oleva yksilö elää?

Barokin aikakauden musiikki ja musiikkifilosofia tarjoavat esimerkin affektiivisuuden ja siihen kohdistuneiden kielellistämisyökkimysten välisestä jännitteestä. Yhtäältä tuon ajan musiikkioppineet ryhmittelivät figuureja, eräänlaisia affekteja kuvaavia musiikillisia aiheita ja merkkiyhdistelmiä, ilmeisenä tarkoituksenaan koota jonkinasteinen affektisanakirja kuulijoiden ja musiikintekijöiden avuksi. Latinan *figuran* merkityksisällön mukaisesti teoreetikot ajattelivat figuurien antavan affekteille muodon. Tarkoitukseen sopivat intervallit, musiikin yleiset liikesuunnat ja melodiakaarrokset, harmoniset vaihtelut, rytmit, soivan kudoksen tiennykset ja ohennukset ynnä muut tuollaiset tapahtumat. Sanaston koostamistavoite pohjautui retoriikan esikuvaan. Puhetaitoa oli vuosisatoja opiskeltu harjoittelemalla erilaisten puhefiguurien käyttöä.⁷

Toisaalta musiikin sisältämää ja sen kuulijassa herättämää salaperäistä voimaa, *vis musicaa*, kunnioitettiin ja pelättiin. Kaikesta figuuriluokittelusta ja kielellistyksestä huolimatta musiikin affektiivisiä vaikutuksia oli mahdollista sulkea kokonaan sanakirjan muodostamaan analyttiseen kehikkoon. Musiikissa säilyi jotakin hallitsematonta, ennakoimatonta ja luokitteluihin taipumatonta.

Jännite paikantui representaation ja passion välille. Edellinen periaate painotti musiikin esittävyttä ja jäljittelykykyä: hyvin tehty musiikki pakotti kuulijat järjen rajoihin. Säveliin rakennetun järjestyksen katsottiin seuraavan luonnossa ja kaikkeudessa esiintyvää järjestystä ja vieläpä tuovan esiin sen puhtaan muodon (*mimesis*).

Barokkiteoreetikot vetosivat mielellään lukuoppiin ja musiikissa havaittuihin lukusuhteisiin antiikin pythagoralaisten tavoin.

Passiossa huomio kiinnittyi kuulijan alttiuteen, musiikin valtaan joutuneen ihmisen alistaisuuteen tapahtumiselle, joka kietoi piiriinsä tämän ruumiin ja sielun. Musiikki teki vastaanottavaiseksi voimien ja tilojen vaihtelulle, eikä tämä edellyttänyt monimutkaista tulkintatyötä, musiikin hienouksien tuntemusta. Vaikuttihan musiikki eläimiinkin, jotka eivät opiskelleet figuureja. Passio uhkasi mitätöidä ihmistietoisuuden ponnistukset rakentaa musiikin osasista jatkuva, ennakkoinnin mahdollistava merkkijärjestelmä.

Barokin musiikkifilosofian jännitteiden pohjalta ei ole aivan yksinkertaista arvioida, tulisiko affekteille kehittää omaa kieltä vai ei. Kielellistäminen joka tapauksessa näivettää affektien tapahtumaluonteisuutta ja kasvattaa taipumusta tehdä niiden tunnistamisesta asianhallintaa edellyttävä taidonnäytteen muoto. Silloin heikkenee niiden voima aiheuttaa muutoksia kokijassaan. Näin kävi saksalaisen musiikintutkijan Hermann Kretzschmarin 1900-luvun alussa kehittämälle musiikilliselle hermeneutiikalle, joka pyrki pedagogisessa hengessä luomaan representaatioperiaatteesta konserttimusiikin tulkitsemisen kielioppia.⁸ Suuntaus sai paljon virikkeitä barokin ajan figuuriluokittelusta ja niissä ilmenevästä kiinnostuksesta affekteihin, mutta hanketta rasitti kaavamaisuus. Musiikista tuli lukkoon lyötyjen merkitysten ja rakennuspalasten alue. Kuulijan tehtäväksi jäi vain tunnistaa annetut affektit.

Nykyinen musiikintutkimus korostaa barokin ajan affektien yllätyksellisyyttä, niiden asemaa sääntöpoikkeamina ja odotuksia rikkovina käänteinä. Tämä näkökulma on sanakirjan kokoamista kiinnostavampi. Silti siinäkin herättää tyytymättömyyttä pyrkimys nähdä asia kielenkaltaisena, merkkeihin sidottuna toimintana, joka edellyttää musiikillisen representaation seikkaperäistä tuntemusta. Affektien esittämisen teknisiin yksityiskohtiin keskityttäessä passiossaolon laajemmat mahdollisuudet jäävät huomiotta.

Kahden maailman rajalla

Ihmisen kyvyllä tulla liikutetuksi on moraalialue, toiminnallisuutta ja vuorovaikutusta koskevassa ajatustenvaihdossa taipumus herättää voimakkaita puheenvuoroja puolesta ja vastaan. Vastustajat ovat nähneet passiossa vaaran ihmisen itsemääräämiselle, tietojensa ja taitojensa varassa elävän yksilön moraalille tietoisuudelle. Arvaamattomasti syntyvät affektit uhkaavat hämärtää järjen valon ja tehdä ihmisistä hallitsemattomien ylykkeiden temmelyskenttiä.

Puolustajat ovat tähdentäneet affektien välttämättömyyttä ihmisen toimintakyvyn kannalta ja niiden yhteisyyttä luovaa voimaa eli tartuntaherkkyyttä. Paraskaan moraalinen vakaumus ei auta, jos ihmisestä ei löydy tarmoa sen toteuttamiseen, eivätkä uudet ajatukset saa vastakaikua osakseen, jos niiden esittäjät eivät kykene

tartuttamaan kanssaihmiisiinsä innostusta. Yksilöä liikuttavan halun on synnyttävä ensin, jotta tieto ja hyvät aiemukset voivat toteutua ja juurtua.

Affektit sijaitsevat kahden maailman rajalla, mikä tarjoaa erinomaisen mahdollisuuden purkaa perinteisiä vastakkainasetteluja. Affektien syntyä ja toimintaa koskevat näkemykset kyseenalaistavat kahtiajaon sieluun ja ruumiiseen. Rakkaus, kateus, ilo, suru, kiukku, hämmästyminen tai jokin muu affekti ovat samanaikaisesti läsnä sekä mielessä että ruumiissa tai jossakin osassa sitä. Surullinen ei kykene tuntemastaan alakulosta sanomaan, tuntuuko se ensisijaisesti mielessä vai ruumiissa. Jos musiikki virkistää kuulijaa, voiko hän tulkita sen tuottamaa eloisuutta pelkästään henkisten toimintojen kohottamiseksi, kun kerran koko ruumis tuntee mielihyvää?

Lisäksi affektien tapahtumaluonteisuus, kokemus tahdolle ja odotuksille ulkopuolisen voiman valtaan joutumisesta ja kokijaa liikuttavan halun ehdottomuudesta, herättää kysymyksen, kuka tai mikä toimii, kun ihminen joutuu toiminnan kohteeksi. Kyky passioon haastaa pohdittamaan, onko inhimillinen toimintakyky ja halu tavoitella erityyppisiä asioita pikemminkin merkki yhteisössä ja yksilön elinympäristössä vallitsevista voimista kuin ihmisen sisäsyntyisistä taipumuksista. Tältä pohjalta on ehkä helpommin käsitettävissä, miksi ihmisten mielihalut ja intohimot ovat historian kuluessa olleet tavattoman moninaisia.

Viitteet

1. Gezelius 1672, Pars prima, 19.
2. Hengelbrock 1971, 90; Thesleff & Sihvola 1994, 183.
3. Sarjala 2001, 36, 76, 119–122.
4. Valaiseva selonteko aiheesta Thomas 1995, 20–33.
5. Descartes 1618/1992, 2.
6. Porter 1995, 218.
7. Sarjala 2001, 76–77, 80.
8. Ks. esim. Kretzschmar 1913, 65–78; Kneif 1980, 511.

Kirjallisuus

- Descartes, Renatus, *Leitfaden der Musik (Musicae compendium)*, 1618. Toim. & saks. Johannes Brockt. 2. p. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1992.
- Gezelius, Johannes, *Encyclopædia synoptica Ex Optimis & accuratissimis Philosophorum Scriptis collecta, & in Tres partes distributa*. Excusa à Johanne Winter. Aboæ 1672.
- Hengelbrock, Jürgen, Affekt. Teoksessa *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Toim. Joachim Ritter. Band 1. Schwabe, Basel 1971.
- Kneif, Tibor, Hermeneutics. Teoksessa *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Volume 8. Toim. Stanley Sadie. Macmillan, London 1980.
- Kretzschmar, Hermann, Allgemeines und Besonderes zur Affektenlehre II. Teoksessa *Jahrbuch der Musikbibliothek Peters für 1912*. Toim. Rudolf Schwartz. Peters, Leipzig 1913.
- Porter, Roy, History of the Body. Teoksessa *New Perspectives on Historical Writing*. Toim. Peter Burke. Polity, Cambridge 1995.
- Sarjala, Jukka, *Music, Morals, and the Body. An Academic Issue in Turku, 1653–1808*. SKS, Helsinki 2001.
- Thesleff, Holger & Sihvola, Juha, *Antiikin filosofia ja aatemaailma*. WSOY, Helsinki 1994.
- Thomas, Downing A., *Music and the origins of language. Theories from the French Enlightenment*. Cambridge UP, Cambridge 1995.